QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2026-yil 10-son)
PEDAGOGIKA
PEDAGOGY
https://doi.org/10.70728/c.series.ped.v08.i10.125

UDK: 378.147

OLIY TA’LIMDA TALABALARNING TANQIDIY VA IJODIY FIKRLASHINI RIVOJLANTIRISHNING NAZARIY-METODOLOGIK ASOSLARI

Shaxobitdinov Xayotbek Xakimjon o‘g‘li
Andijon davlat chet tillari instituti “Ijtimoiy-gumanitar fanlar, pedagogika va psixologiya” kafedrasi dotsenti v.b., pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

Annotatsiya. *Maqolada oliy ta’lim muassasalarida talabalarning tanqidiy va ijodiy fikrlashini rivojlantirishning nazariy-metodologik asoslari tahlil qilinadi. Tafakkur turlarining zamonaviy talqinlari, ikki tizimli tafakkur nazariyasi, J. Gilfordning divergent va konvergent tafakkur haqidagi g‘oyalari, P. Fasione (Delphi hisoboti), R. Pol va L. Elder hamda D. Halpern yondashuvlaridagi tanqidiy fikrlash ta’riflari qiyosiy tahlil qilinadi. Metakognitsiyaning ikki fikrlash turini bog‘lovchi mexanizm sifatidagi o‘rni asoslanadi, OECD tomonidan ishlab chiqilgan kreativlik va tanqidiy fikrlash ramkasi hamda tanqidiy fikrlashni o‘qitish strategiyalari bo‘yicha meta-tahlilning umumiy xulosalari ko‘rib chiqiladi. Tadqiqot natijasi sifatida chet tillari instituti sharoitiga mo‘ljallangan, besh komponentli integratsiyalashgan pedagogik model va unga mos o‘quv sikli taklif etiladi. Modelni kelgusida tajriba-sinovdan o‘tkazish rejasi bayon qilinadi.*

Kalit so‘zlar: *tanqidiy fikrlash, ijodiy fikrlash, divergent tafakkur, konvergent tafakkur, metakognitsiya, integratsiyalashgan model, chet tillari ta’limi, oliy ta’lim.*

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ РАЗВИТИЯ КРИТИЧЕСКОГО И ТВОРЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ СТУДЕНТОВ В СИСТЕМЕ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация. *В статье анализируются теоретико-методологические основы развития критического и творческого мышления студентов высших учебных заведений. Рассматриваются современные трактовки видов мышления, теория двух систем мышления, идеи Дж. Гилфорда о дивергентном и конвергентном мышлении, а также определения критического мышления в подходах П. Фасионе (Дельфийский доклад), Р. Пола и Л. Элдер и Д. Халперн. Обосновывается роль метакогниции как механизма, связывающего два типа мышления, анализируются рамочная модель креативности и критического мышления ОЭСР и общие выводы метаанализа стратегий обучения критическому мышлению. В качестве результата исследования предлагается*

пятикомпонентная интегрированная педагогическая модель, ориентированная на условия института иностранных языков, и соответствующий ей учебный цикл. Излагается план последующей опытно-экспериментальной проверки модели.

Ключевые слова: *критическое мышление, творческое мышление, дивергентное мышление, конвергентное мышление, метакогниция, интегрированная модель, иноязычное образование, высшее образование.*

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL FOUNDATIONS FOR DEVELOPING CRITICAL AND CREATIVE THINKING OF UNIVERSITY STUDENTS

Abstract. *The article examines the theoretical and methodological foundations for developing critical and creative thinking of students in higher education institutions. It reviews contemporary interpretations of the types of thinking, dual-process theory, J. Guilford’s ideas on divergent and convergent thinking, and definitions of critical thinking proposed by P. Facione (the Delphi Report), R. Paul and L. Elder, and D. Halpern. The role of metacognition as a mechanism linking the two modes of thinking is substantiated, and the OECD framework for creativity and critical thinking as well as the general conclusions of a meta-analysis of strategies for teaching critical thinking are discussed. As the main result, a five-component integrated pedagogical model tailored to an institute of foreign languages and a corresponding learning cycle are proposed. A plan for future experimental validation of the model is outlined.*

Keywords: *critical thinking, creative thinking, divergent thinking, convergent thinking, metacognition, integrated model, foreign language education, higher education.*

Kirish

Bugungi jamiyatda bilimning o‘zi emas, balki undan mustaqil, asosli va yangicha foydalana olish qobiliyati mutaxassisning asosiy raqobat ustunligiga aylanib bormoqda. Axborot hajmining keskin ortishi, sun’iy intellekt vositalarining kundalik amaliyotga kirib kelishi va kasblar mazmunining tez yangilanishi oliy ta’lim oldiga yangi talab qo‘ymoqda: bitiruvchi tayyor javoblarni takrorlovchi emas, balki muammoni ko‘ra oladigan, dalillarni baholay oladigan va nostandart yechim taklif eta oladigan shaxs bo‘lishi lozim. O‘zbekiston Respublikasida bu vazifa davlat siyosati darajasida qo‘yilgan. Yangi O‘zbekistonning 2022–2026-yillarga mo‘ljallangan taraqqiyot strategiyasida inson kapitalini rivojlantirish va ta’lim sifatini oshirish ustuvor yo‘nalishlar sifatida belgilangan [1]. Oliy ta’lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasida esa o‘quv jarayonini zamonaviy pedagogik texnologiyalar asosida tashkil etish, talabalarning mustaqil fikrlashi va amaliy ko‘nikmalarini shakllantirishga yo‘naltirish vazifalari ko‘zda tutilgan [2].

Xalqaro miqyosda ham shunga o‘xshash tendensiya kuzatiladi. Jahon iqtisodiy forumining kelajak kasblari haqidagi hisobotida ish beruvchilar uchun eng muhim deb topilgan asosiy ko‘nikmalar qatorida analitik fikrlash va ijodiy fikrlash yetakchi o‘rinlarni egallagani qayd etilgan [3]. Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti (OECD) tomonidan amalga oshirilgan xalqaro loyiha esa kreativlik va tanqidiy fikrlashni maktab va oliy ta’limda maqsadli

rivojlantirish hamda baholash mumkin bo‘lgan o‘quv natijalari sifatida ko‘rib chiqadi [4]. Shunday qilib, tanqidiy va ijodiy fikrlash bugun “qo‘shimcha” yoki “yumshoq” ko‘nikma emas, balki kasbiy kompetentlikning o‘zagi sifatida e’tirof etilmoqda.

Chet tillari instituti talabalari uchun bu masala alohida ahamiyat kasb etadi. Bo‘lajak tarjimon matnni talqin qilish, muallif niyatini aniqlash va bir nechta tarjima variantidan eng maqbulini tanlashda; bo‘lajak chet tili o‘qituvchisi darsni loyihalash va o‘quvchilar xatolarini tahlil qilishda; turizm va xalqaro muloqot sohasidagi mutaxassis madaniyatlararo vaziyatlarda tezkor qaror qabul qilishda har kuni ham tanqidiy, ham ijodiy fikrlashga tayanadi. Biroq amaliyotda bu ikki fikrlash turi ko‘pincha bir-biridan ajratilgan holda talqin qilinadi: tanqidiy fikrlash mantiq va argumentatsiya bilan, ijodiy fikrlash esa san’at va “ilhom” bilan bog‘lanadi. Natijada o‘quv jarayonida ularni uyg‘un rivojlantirishga xizmat qiluvchi yaxlit nazariy model yetishmaydi, alohida metod va texnikalar esa tizimsiz qo‘llaniladi.

Ushbu tadqiqotning **maqsadi** — tanqidiy va ijodiy fikrlash nazariyalarini qiyosiy tahlil qilish asosida oliy ta’limda, xususan, chet tillari instituti sharoitida ularni uyg‘un rivojlantirishning integratsiyalashgan pedagogik modelini nazariy jihatdan asoslashdan iborat. Maqsadga erishish uchun quyidagi **vazifalar** belgilandi:

1. tafakkur turlarining zamonaviy tasniflarini va ikki tizimli tafakkur nazariyasining pedagogik ahamiyatini aniqlash;
2. tanqidiy fikrlashning asosiy ta’riflari va modellarini qiyosiy tahlil qilish;
3. divergent va konvergent tafakkur hamda metakognitsiyaning tanqidiy va ijodiy fikrlashni bog‘lovchi funksiyasini asoslash;
4. xalqaro ramkalar va meta-tahlillarning umumiy xulosalarini pedagogik loyihalash nuqtai nazaridan umumlashtirish;
5. chet tillari instituti uchun integratsiyalashgan model va unga mos o‘quv siklini ishlab chiqish hamda uni tajriba-sinovdan o‘tkazish rejasini belgilash.

Adabiyotlar tahlili

Tafakkur turlari va ikki tizimli yondashuv. Psixologiyada tafakkur voqelikni umumlashgan va bilvosita aks ettirish jarayoni sifatida ta’riflanadi va uning ko‘rgazmali-harakatli, ko‘rgazmali-obrazli, so‘z-mantiqiy, nazariy va amaliy, reproduktiv va produktiv kabi turlari farqlanadi. So‘nggi o‘n yilliklarda bu klassik tasniflarga ikki tizimli tafakkur nazariyasi qo‘shildi. K. Stanovich va R. Uest fikrlashdagi individual farqlarni tahlil qilib, tez, avtomatik va kam kuch talab qiladigan jarayonlarni (1-tizim) sekin, ongli va nazorat qilinadigan jarayonlardan (2-tizim) ajratishni taklif qilgan [5]. D. Kaneman bu farqlanishni keng ommaga tanitgan va 1-tizim tezkor qarorlar uchun zarur bo‘lsa-da, muayyan vaziyatlarda tizimli xatolarga — kognitiv buzilishlarga olib kelishini ko‘rsatgan [6]. Bu nazariya pedagogika uchun muhim xulosa beradi: tanqidiy fikrlashni rivojlantirish 1-tizimni “o‘chirish” emas, balki uning xulosalarini kerakli paytda 2-tizim yordamida tekshirish odatini shakllantirishdir.

Divergent va konvergent tafakkur. Ijodkorlik tadqiqotlarining zamonaviy bosqichi ko‘p jihatdan J. Gilfordning Amerika psixologik assotsiatsiyasidagi mashhur nutqi bilan bog‘lanadi. Olim ijodkorlik psixologiyada yetarlicha o‘rganilmayotganini ta’kidlab, uni maxsus tadqiq qilinishi lozim bo‘lgan qobiliyatlar majmui sifatida ko‘rib chiqishni taklif qilgan; g‘oyalar

ravonligi, moslashuvchanligi, originalligi va muammolarga sezgirlik shu majmuaning tarkibiy qismlari sifatida ko‘rsatilgan [7]. Gilford g‘oyalari asosida keyinchalik ikki tafakkur yo‘nalishi farqlanadigan bo‘ldi: bitta to‘g‘ri javobga intiluvchi konvergent tafakkur va bitta savolga ko‘plab turli javoblar yaratuvchi divergent tafakkur. Muhimi, bu yo‘nalishlar bir-biriga zid emas: ijodiy jarayonning har qanday real modeli ularning almashinuvini nazarda tutadi.

Tanqidiy fikrlash ta’riflari. Tanqidiy fikrlashning eng ko‘p iqtibos qilinadigan ta’riflaridan biri P. Fasione rahbarligida o‘tkazilgan ekspertlar so‘rovi — Delphi hisobotida berilgan. Unda tanqidiy fikrlash maqsadli, o‘zini o‘zi boshqaruvchi mulohaza sifatida tavsiflanadi va uning tarkibida talqin, tahlil, baholash, xulosa chiqarish, tushuntirish va o‘zini o‘zi boshqarish ko‘nikmalari ajratiladi; bundan tashqari, hisobotda ko‘nikmalar bilan bir qatorda qiziquvchanlik, ochiq fikrlilik, adolatlilik kabi moyilliklar (dispozitsiyalar) ham tanqidiy fikrlovchining zaruriy xususiyati sifatida ko‘rsatiladi [8]. Delphi loyihasi ishtirokchilari orasida R. Ennis ham bo‘lgan; uning tanqidiy fikrlashni nimaga ishonish yoki nima qilishni hal etishga qaratilgan oqilona, refleksiv fikrlash sifatidagi qisqa ta’rifi ana shu konsensus doirasida ham keng muhokama qilingan. Bu ta’rifning afzalligi — tanqidiy fikrlashni faqat baholash bilan emas, balki qaror qabul qilish va harakat bilan bog‘lashidadir.

R. Pol va L. Elder yondashuvida tanqidiy fikrlash o‘z fikrlashini tahlil qilish, baholash va takomillashtirish san’ati sifatida talqin etiladi. Mualliflar har qanday fikrlashda mavjud bo‘lgan unsurlarni (maqsad, savol, axborot, xulosa, tushunchalar, farazlar, oqibatlar, nuqtai nazar), ularni baholashda qo‘llaniladigan intellektual standartlarni (aniqlik, to‘g‘rilik, puxtalik, dolzarblik, chuqurlik, kenglik, mantiqiylik, ahamiyatlilik, xolislik) va uzoq muddatli tarbiya natijasi bo‘lgan intellektual fazilatlarni ajratadi [9]. Ushbu modelning mazkur tadqiqot uchun muhim jihati shundaki, mualliflar tanqidiy va ijodiy fikrlashni ajralmas deb hisoblaydi: ijodiy fikrlash mahsulot yaratadi, tanqidiy fikrlash esa uni baholaydi, ammo baholashning o‘zi ham yangi g‘oya tug‘dirishi mumkin. Tanqidiy fikrlash jamg‘armasi taqdim etayotgan uslubiy materiallar ham ushbu standartlarni o‘quv topshiriqlariga aylantirishga qaratilgan [10].

D. Halpern tanqidiy fikrlashni maqsadga yo‘naltirilgan, asosli fikrlash sifatida ta’riflab, uni o‘rgatish mumkin ekanini va bunda ko‘nikmalarni yangi vaziyatlarga ko‘chirish (transfer) masalasi hal qiluvchi ahamiyatga ega ekanini ta’kidlaydi [11]. Uning fikricha, transfer o‘z-o‘zidan sodir bo‘lmaydi: talaba ko‘nikmani qachon va nima uchun qo‘llash kerakligini anglashi, ya’ni o‘z fikrlashining tuzilishini ko‘ra olishi zarur. Shu orqali Halpern tanqidiy fikrlashni bevosita metakognitsiya bilan bog‘laydi.

Ijodiy fikrlash va metakognitsiya. Kreativlikning zamonaviy “standart ta’rifi”ga ko‘ra, ijodiy mahsulot bir vaqtning o‘zida ham original, ham samarali (maqsadga muvofiq) bo‘lishi lozim [12]. Bu ta’rifning o‘zi tanqidiy komponentni o‘z ichiga oladi: “samaradorlik” mezoni g‘oyani baholashni talab qiladi. Ijodiy jarayonni bosqichma-bosqich tavsiflagan birinchi tizimli model — G. Uollasning tayyorgarlik, inkubatsiya, yorishish va tekshirish bosqichlaridan iborat sxemasi ham oxirgi bosqichda tanqidiy tekshiruvni nazarda tutadi [13]. L. Anderson va D. Kratvol tahriri ostidagi qayta ko‘rib chiqilgan Blum taksonomiyasida “yaratish” kognitiv jarayonlar ierarxiyasining eng yuqori pog‘onasiga qo‘yilgan, bilim turlari qatoriga esa metakognitiv bilim alohida o‘lchov sifatida kiritilgan [14]. Metakognitsiyaning ahamiyatini

teskari tomondan J. Kruger va D. Danning tadqiqoti ko‘rsatadi: muayyan sohada malakasi past bo‘lgan shaxslar ko‘pincha o‘z natijalarini haddan tashqari yuqori baholaydi, chunki xatoni aniqlash uchun zarur bo‘lgan bilimning o‘zi ularda yetishmaydi [15]. Demak, talabaga o‘z fikrlashini baholash mezonlarini aniq o‘rgatish ham tanqidiy, ham ijodiy rivojlanishning sharti hisoblanadi.

Xalqaro ramkalar va empirik umumlashmalar. OECD loyihasi doirasida S. Vensan-Lankren va hammualliflar kreativlik va tanqidiy fikrlash uchun umumiy ramka va rubrikalar ishlab chiqqan; ularda ikkala fikrlash turi bir xil to‘rt jarayon — tadqiq etish (savol berish), tasavvur qilish, amalga oshirish va mulohaza yuritish (refleksiya) orqali tavsiflanadi [4]. Bu yondashuv ikkala ko‘nikmani parallel loyihalash va baholash imkonini beradi. Tanqidiy fikrlashni o‘qitish strategiyalari bo‘yicha P. Abrami va hammualliflari o‘tkazgan meta-tahlilning umumiy xulosasi shundan iboratki, tanqidiy fikrlash ko‘nikmalari va moyilliklari maqsadli o‘qitish natijasida rivojlanadi, bunda muloqot (dialog), autentik muammolar bilan ishlash va murabbiylik kabi strategiyalarning uyg‘unligi ayniqsa samarali bo‘lgan [16]. Ijodkorlikni rivojlantirish dasturlari bo‘yicha G. Skott va hammualliflarining miqdoriy sharhi ham bunday treninglar umuman samarali ekanini, ayniqsa kognitiv jarayonlarni — muammoni aniqlash, g‘oya yaratish va baholashni aniq o‘rgatuvchi dasturlar yaxshi natija berishini ko‘rsatgan [17]. Nihoyat, R. Ritchhart va hammualliflari fikrlashni “ko‘rinadigan” qilish, ya’ni uni muntazam “fikrlash odatlari” (routines) orqali auditoriya madaniyatining bir qismiga aylantirish g‘oyasini ilgari surgan [18].

Adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, tanqidiy va ijodiy fikrlash nazariyalari bir-biridan mustaqil rivojlangan bo‘lsa-da, ularning har birida ikkinchisiga ochiq “eshik” mavjud: kreativlik ta’rifida baholash mezoni, tanqidiy fikrlash modellarida esa muqobil nuqtai nazarlarni yaratish talabi bor. Biroq chet tillari ta’limi kontekstida ushbu nazariyalarni yagona pedagogik modelga birlashtiruvchi tadqiqotlar hali yetarli emas. Ushbu bo‘shliq mazkur ishning ilmiy muammosini belgilaydi.

Tadqiqot metodologiyasi

Tadqiqot nazariy-metodologik xarakterga ega bo‘lib, unda empirik ma’lumotlar to‘planmagan. Metodologik asos sifatida tizimli yondashuv (pedagogik hodisani o‘zaro bog‘liq komponentlar majmui sifatida ko‘rish), kompetensiyaviy yondashuv (o‘quv natijalarini kasbiy faoliyat talablaridan kelib chiqib belgilash) va faoliyatga asoslangan yondashuv (fikrlash ko‘nikmalarini real o‘quv-kasbiy topshiriqlar orqali shakllantirish) qabul qilindi.

Tadqiqotda quyidagi metodlar qo‘llanildi:

- **nazariy tahlil va umumlashtirish** — psixologik va pedagogik manbalardagi asosiy tushunchalar, ta’riflar va modellarni ajratib olish;
- **qiyosiy-tahliliy metod** — tanqidiy fikrlash modellarini tarkibiy qismlari, metakognitsiyaga munosabati va pedagogik oqibatlari bo‘yicha solishtirish;
- **tizimli-strukturaviy tahlil** — tanqidiy va ijodiy fikrlashning umumiy va farqli jihatlarini aniqlash, ular o‘rtasidagi bog‘lovchi mexanizmlarni belgilash;
- **modellashtirish va pedagogik loyihalash** — aniqlangan qonuniyatlar asosida integratsiyalashgan model, o‘quv sikli va baholash yondashuvini ishlab chiqish.

Manbalarni tanlashda uch mezonga amal qilindi: birinchidan, sohada fundamental hisoblangan va keng iqtibos qilinadigan asarlar (Gilford, Uollas, Fasione, Pol–Elder); ikkinchidan, tizimli sharh va meta-tahlil xarakteridagi ishlar; uchinchidan, ta’lim siyosatini belgilovchi xalqaro va milliy hujjatlar. Tahlil birligi sifatida har bir yondashuvdagi “fikrlash ko‘nikmasi”, “moyillik”, “jarayon bosqichi” va “baholash mezoni” tushunchalari olindi. Meta-tahlillarning natijalari raqamli ko‘rsatkichlarsiz, ularning mualliflari tomonidan bayon qilingan umumiy xulosalar darajasida inobatga olindi.

Taklif etilayotgan model gipotetik xarakterga ega va uning samaradorligi keyingi bosqichda pedagogik tajriba-sinov orqali tekshirilishi lozim; bunday tajribaning rejasi “Natijalar va muhokama” bo‘limida alohida bayon qilinadi.

Natijalar va muhokama

Tanqidiy fikrlash modellarining qiyosiy tahlili. Tadqiqotning birinchi natijasi — tanqidiy fikrlashning asosiy yondashuvlarini pedagogik loyihalash uchun muhim bo‘lgan parametrlar bo‘yicha solishtiruvchi jadval (1-jadval). Jadval tuzishda har bir yondashuvdan o‘qituvchi uchun qanday amaliy xulosa kelib chiqishiga alohida e’tibor qaratildi.

1-jadval. Tanqidiy fikrlash yondashuvlarining qiyosiy tavsifi (muallif tomonidan tuzilgan)

Yondashuv	Asosiy urg‘u	Tarkibiy qismlar	Ijodiy fikrlash bilan bog‘liqligi	Pedagogik oqibat
P. Fasione (Delphi hisoboti)	Maqsadli, o‘zini o‘zi boshqaruvchi mulohaza	Talqin, tahlil, baholash, xulosa, tushuntirish, o‘zini o‘zi boshqarish; moyilliklar	Bilvosita: ochiq fikrlilik va qiziquvchanlik moyilliklari orqali	Ko‘nikma va moyillikni alohida maqsad sifatida rejalashtirish
R. Ennis (Delphi konsensusi doirasida)	Nimaga ishonish va nima qilishni hal etish	Oqilona, refleksiv qaror	Qaror variantlarini yaratish zarurati orqali	Topshiriqlarni “qaror qabul qilish” vaziyati sifatida qurish
R. Pol va L. Elder	O‘z fikrlashini baholash va takomillashtirish	Fikrlash unsurlari, intellektual standartlar, fazilatlar	Bevosita: ikki fikrlash turi ajralmas deb qaraladi	Standartlarni baholash rubrikasiga aylantirish
D. Halpern	Maqsadga yo‘naltirilgan asosli fikrlash va transfer	Argument tahlili, ehtimoliy fikrlash, qaror qabul qilish, muammo yechish	Muammo yechish ko‘nikmalari orqali	Ko‘nikmani turli kontekstlarda qayta qo‘llash
OECD ramkasi	Maktab va oliy ta’limda o‘rgatish va baholash	Tadqiq etish, tasavvur qilish, amalga oshirish, refleksiya	To‘liq: ikkala ko‘nikma bir xil jarayonlarda tavsiflanadi	Umumiy rubrika asosida parallel loyihalash

Qiyosiy tahlil uchta muhim qonuniyatni ko‘rsatdi. Birinchidan, barcha yondashuvlarda tanqidiy fikrlash faqat ko‘nikmalar majmui emas, balki moyilliklar bilan uzviy bog‘liq; demak, faqat mantiqiy mashqlar bilan cheklangan o‘qitish yetarli natija bermaydi. Ikkinchidan,

yondashuvlarning barchasida o‘z fikrlashini nazorat qilish va baholash (Fasionedagi “o‘zini o‘zi boshqarish”, Pol–Elderdagi standartlar, Halperndagi transfer, OECDdagi refleksiya) markaziy o‘rin egallaydi; bu metakognitsiyani integratsiyalovchi omil sifatida qarashga asos beradi. Uchinchidan, tanqidiy va ijodiy fikrlashni yaxlit tavsiflash imkonini beruvchi eng rivojlangan vosita OECD ramkasi bo‘lib, u pedagogik loyihalash uchun “umumiy til” vazifasini bajarishi mumkin.

Tanqidiy va ijodiy fikrlashni bog‘lovchi mexanizmlar. Tizimli-strukturaviy tahlil natijasida ikki fikrlash turini bog‘lovchi uchta mexanizm ajratildi. Birinchi mexanizm — *divergent–konvergent ritm*: g‘oyalar maydonini kengaytirish (ijodiy faza) va uni asosli mezonlar bo‘yicha toraytirish (tanqidiy faza) navbatma-navbat almashadi. Ikkinchi mexanizm — *metakognitiv nazorat*: talaba hozir qaysi fazada ishlayotganini anglaydi, g‘oya yaratish paytida baholashni ongli ravishda kechiktiradi va baholash paytida mezonlarga tayanadi. Ikki tizimli nazariya nuqtai nazaridan bu mexanizm 1-tizim taklif qilgan “birinchi kelgan” javobni to‘xtatib, 2-tizimni ishga tushirishni anglatadi [6; 5]. Uchinchi mexanizm — *mezonlarning umumiyligi*: “originallik va samaradorlik” juftligi kreativlikni baholash uchun, intellektual standartlar esa fikrlash sifatini baholash uchun xizmat qiladi; ularni yagona rubrikaga birlashtirish talaba uchun ikkala fikrlash turini bir xil “ko‘zgu”da ko‘rish imkonini beradi [12; 9].

Integratsiyalashgan pedagogik model. Aniqlangan mexanizmlar asosida chet tillari instituti uchun besh komponentli integratsiyalashgan model ishlab chiqildi (2-jadval). Model komponentlari o‘zaro bog‘liq bo‘lib, ulardan birortasining yo‘qligi butun tizim samaradorligini pasaytiradi, degan farazga asoslanadi.

2-jadval. Tanqidiy va ijodiy fikrlashni rivojlantirishning integratsiyalashgan modeli (muallif ishlanmasi)

Komponent	**Mazmuni**	**Chet tillari instituti kontekstidagi namunaviy amaliyot**
1. Maqsadli-me’yoriy	Davlat hujjatlari va kasbiy standartlardan kelib chiqib, tanqidiy va ijodiy fikrlash bo‘yicha o‘lchanadigan o‘quv natijalarini belgilash	Har bir fan sillabusida “tahlil qiladi”, “asoslaydi”, “muqobil variant yaratadi” kabi natijalarni aniq ko‘rsatish
2. Mazmuniy	Fan mazmunini ochiq, ko‘p yechimli muammolar atrofida qayta tashkil etish	Bir matnning bir nechta tarjima variantini qiyoslash; madaniyatlararo nizoli vaziyat keysi; dars ssenariysini loyihalash
3. Protsessual (divergent–konvergent sikl)	Har bir topshiriqda g‘oya yaratish va baholash fazalarini aniq ajratish va almashtirish	Avval cheklovsiz variantlar ro‘yxati, so‘ng mezonlar bo‘yicha tanlov va asoslash

Komponent	Mazmuni	Chet tillari instituti kontekstidagi namunaviy amaliyot
4. Metakognitiv	O‘z fikrlash jarayonini rejalashtirish, kuzatish va baholash odatlarini shakllantirish	Fikrlash kundaligi; “Men qanday qaror qildim?” refleksiv yozuvi; fikrlash odatlarini muntazam qo‘llash
5. Baholash-diagnostik	Tanqidiy va ijodiy fikrlashni umumiy rubrika asosida shakllantiruvchi va yakuniy baholash	OECD jarayonlari va intellektual standartlarga tayangan rubrika; o‘zaro va o‘z-o‘zini baholash

Modelning protsessual komponenti amaliy darsda quyidagi besh bosqichli o‘quv sikli sifatida amalga oshiriladi:

1. **Muammoli kirish.** Talabalarga kasbiy jihatdan autentik, bir nechta yechimga ega muammo taqdim etiladi (masalan, frazeologik birlikni tarjima qilish, xorijiy turistlar guruhi uchun favqulodda vaziyatda dasturni o‘zgartirish). Bu bosqich OECD ramkasidagi “tadqiq etish” jarayoniga mos keladi.
2. **Divergent faza.** Baholash ongli ravishda kechiktiriladi; talabalar individual va guruhda imkon qadar ko‘p va xilma-xil variant yaratadi. O‘qituvchi variantlar sonini emas, ularning turli nuqtai nazarlarni qamrab olishini rag‘batlantiradi.
3. **Konvergent-tanqidiy faza.** Variantlar oldindan kelishilgan mezonlar (aniqlik, kontekstga mosligi, originallik, amalga oshirish mumkinligi) asosida baholanadi; har bir tanlov dalil bilan asoslanadi.
4. **Mahsulot yaratish va taqdimot.** Tanlangan yechim chet tilida yozma yoki og‘zaki mahsulotga aylantiriladi va auditoriya oldida himoya qilinadi; boshqa guruhlar savollar orqali uning zaif tomonlarini aniqlaydi.
5. **Metakognitiv refleksiya.** Talaba o‘z fikrlash yo‘lini tahlil qiladi: qayerda birinchi kelgan g‘oyaga yopishib qolgani, qaysi mezon qarorini o‘zgartirgani, keyingi safar nimani boshqacha qilishi. Bu bosqich fikrlashni “ko‘rinadigan” qilishga xizmat qiladi.

Mazkur siklning nazariy asoslari quyidagicha izohlanadi. Muammoli kirish va autentik vaziyatlar meta-tahlilda samarali deb topilgan strategiyalarga mos keladi [16]; divergent fazaning alohida ajratilishi Gilford g‘oyalariga va ijodkorlik treninglarining kognitiv jarayonlarni aniq o‘rgatish zarurligi haqidagi umumlashmasiga tayanadi [7; 17]; refleksiya bosqichi esa metakognitiv bilimni maqsadli shakllantirish zaruratidan kelib chiqadi [14; 15]. Siklning chet tili materialida amalga oshirilishi qo‘shimcha afzallik beradi: talaba fikrlash operatsiyalarini xorijiy tilda bajarar ekan, tushunchalarni aniq ifodalash, atamalarni farqlash va dalillarni tuzish zarurati tilni chuqurroq o‘zlashtirishga ham xizmat qiladi.

Siklning amaliy namunasi. Modelni aniqroq tasavvur qilish uchun tarjima nazariyasi va amaliyoti fanidan bitta mashg‘ulot loyihasini keltiramiz. Muammoli kirish bosqichida talabalarga ingliz tilidagi reklama shiori beriladi va uni o‘zbek auditoriyasi uchun moslashtirish

vazifasi qo‘yiladi; shiorda so‘z o‘yini mavjud bo‘lib, uni so‘zma-so‘z tarjima qilish ma’noni yo‘qotadi. Divergent fazada har bir talaba besh daqiqa ichida kamida oltita variant yozadi, so‘ng kichik guruhlarda variantlar birlashtiriladi; bu bosqichda “bu noto‘g‘ri” degan izohlar taqiqlanadi. Konvergent fazada guruh variantlarni to‘rt mezon bo‘yicha baholaydi: asl ma’noga sodiqlik, maqsadli auditoriyaga ta’sir kuchi, til me’yorlariga muvofiqlik va originallik. Tanlangan variant asoslangan izoh bilan birga taqdim etiladi, boshqa guruhlar esa uning madaniy jihatdan noto‘g‘ri talqin qilinishi mumkin bo‘lgan nuqtalarini aniqlashga harakat qiladi. Refleksiya bosqichida talaba qisqa yozuvda qaysi variant birinchi bo‘lib xayoliga kelganini, nima uchun u yakuniy tanlovga kirmaganini va qaysi mezon qarorini o‘zgartirganini bayon qiladi.

Bu namunada ikki fikrlash turining almashinuvi aniq ko‘rinadi: variantlar yaratish ijodiy, ularni mezon bo‘yicha saralash va himoya qilish tanqidiy faoliyatdir, refleksiya esa ikkalasini talabaning o‘zi uchun anglangan tajribaga aylantiradi. Xuddi shu sikl metodika fanida (bitta grammatik mavzuni tushuntirishning muqobil usullarini loyihalash), amaliy nutq darslarida (munozarali mavzu bo‘yicha argumentlar va qarshi argumentlar tizimini tuzish) va mamlakatshunoslikda (madaniyatlararo tushunmovchilik keysiga yechimlar izlash) ham qo‘llanishi mumkin. Shunday qilib, model muayyan fanga bog‘lanib qolmaydi va institut miqyosida yagona metodik yondashuv sifatida xizmat qila oladi.

Integratsiyalashgan baholash mezonlari. Modelning baholash-diagnostik komponentini aniqlashtirish maqsadida OECD ramkasidagi to‘rt jarayon va Pol–Elder intellektual standartlari asosida umumiy mezonlar tizimi ishlab chiqildi (3-jadval). Uning asosiy g‘oyasi shundan iboratki, har bir jarayonda ham ijodiy, ham tanqidiy ko‘rsatkich bir vaqtda kuzatiladi.

3-jadval. Tanqidiy va ijodiy fikrlashni birgalikda baholash mezonlari (muallif ishlanmasi)

Jarayon	**Ijodiy fikrlash ko‘rsatkichi**	**Tanqidiy fikrlash ko‘rsatkichi**	**Kuzatish vositasi**
Tadqiq etish	Muammoni bir nechta nuqtai nazardan ko‘ra olish, kutilmagan savollar berish	Muammoning chegaralarini va asosiy farazlarni aniqlash	Muammo ta’riflari ro‘yxati, savollar varaqasi
Tasavvur qilish	Variantlarning soni, xilma-xilligi va originalligi	Variantlarning muammoga dolzarbligi	G‘oyalar ro‘yxati, aqliy xarita
Amalga oshirish	Tanlangan g‘oyani shaxsiy uslubda ifodalash	Tanlovni aniq, mantiqiy va dalilli asoslash	Tarjima, dars ishlanmasi, taqdimot
Refleksiya	O‘z yondashuvining yangi tomonlarini anglash	O‘z xulosasining zaif tomonlarini va muqobil talqinlarni tan olish	Refleksiv yozuv, fikrlash kundaligi

Jadvalda keltirilgan mezonlar har biri uch darajada (boshlang‘ich, rivojlanayotgan, yetuk) tavsiflanishi va o‘qituvchi hamda talabalar uchun bir xilda qo‘llanishi ko‘zda tutiladi. Mezonlarning oldindan ma’lum bo‘lishi talabaning metakognitiv nazoratini kuchaytiradi: u o‘z ishini topshirishdan oldin uni xuddi shu mezonlar bo‘yicha tekshirish imkoniga ega bo‘ladi.

Pedagogik shartlar. Model samarali ishlashi uchun quyidagi shartlar zarur deb hisoblanadi: o‘qituvchining fasilitator sifatidagi pozitsiyasi va xatoga nisbatan xavfsiz muhit; topshiriqlarda yagona “to‘g‘ri javob” emas, asoslangan yechim baholanishi; baholash mezonlarining talabalarga oldindan ma’lum qilinishi; fikrlash ko‘nikmalarining bitta fan doirasida emas, turli fanlarda izchil qo‘llanishi. Oxirgi shart Halpern ta’kidlagan transfer muammosi bilan bevosita bog‘liq [11]: agar talaba tanqidiy savollarni faqat “Tanqidiy va ijodiy fikrlash” fanida berib, tarjima yoki metodika darslarida bermasa, ko‘nikma kasbiy faoliyatga ko‘chmaydi.

Muhokama va cheklovlar. Taklif etilgan model mavjud yondashuvlarni inkor etmaydi, balki ularni chet tillari ta’limi kontekstida tartiblashtiradi. Uning yangiligi tanqidiy va ijodiy fikrlashni alohida modullar sifatida emas, balki har bir topshiriq ichida almashinib keluvchi fazalar sifatida loyihalashda va metakognitsiyani bu fazalarni boshqaruvchi mexanizm sifatida ko‘rsatishdadir. Modelning chet tillari institutiga yo‘naltirilganligi ham alohida izohni talab qiladi. Til ta’limida an’anaviy ravishda reproduktiv faoliyat — namunani takrorlash, qoidani yodlash, tayyor dialogni ijro etish — katta o‘rin egallaydi. Bunday faoliyat zarur, chunki u tilning avtomatlashgan ko‘nikmalarini shakllantiradi; biroq u yagona faoliyat turiga aylansa, talaba tilni fikrlash vositasi sifatida emas, faqat yodlangan shakllar majmui sifatida qabul qila boshlaydi. Integratsiyalashgan model reproduktiv mashqlarni inkor etmaydi, balki ularni produktiv bosqich bilan to‘ldiradi: talaba avval til birliklarini o‘zlashtiradi, so‘ng ulardan ochiq muammoni hal qilishda foydalanadi. Tarjimonlik tayyorgarligida esa bu yondashuv ayniqsa tabiiy, chunki tarjima jarayonining o‘zi variantlar yaratish va ularni muayyan mezonlar asosida tanlashdan iborat. Shu bois chet tillari instituti tanqidiy va ijodiy fikrlashni integratsiyalash uchun qulay muhit hisoblanadi: bu yerda fikrlash ko‘nikmalarini sun’iy mashqlar orqali emas, kasbiy faoliyatning tabiiy mantig‘i orqali shakllantirish mumkin. Shu bilan birga, tadqiqotning cheklovlarini ham qayd etish lozim. Birinchidan, model nazariy tahlil asosida qurilgan va empirik tekshiruvdan o‘tmagan. Ikkinchidan, xalqaro ramkalar asosan umumiy ta’lim tajribasida sinalgan bo‘lib, ularning o‘zbek oliy ta’limi va chet tillari ixtisosliklari sharoitiga moslashuvi alohida tadqiqot talab qiladi. Uchinchidan, ijodkorlikni baholash vositalarining madaniy va lingvistik moslashtirilishi masalasi ochiq qolmoqda.

Tajriba-sinov ishlari rejasi. Modelni tekshirish uchun keyingi bosqichda quyidagi reja taklif etiladi. Gipoteza: integratsiyalashgan model asosida tashkil etilgan mashg‘ulotlar an’anaviy mashg‘ulotlarga nisbatan talabalarning tanqidiy va ijodiy fikrlash ko‘rsatkichlarini yuqoriroq darajada rivojlantiradi. Tadqiqot dizayni: bir xil kursdagi akademik guruhlardan tajriba va nazorat guruhlarini shakllantirish, semestr boshida va oxirida o‘lchov o‘tkazish. O‘lchov vositalari: OECD rubrikalari asosida moslashtirilgan baholash shkalasi, intellektual standartlarga tayangan argumentativ esse rubrikasi, divergent fikrlashni baholovchi ochiq topshiriqlar (ravonlik, moslashuvchanlik, originallik mezonlari bo‘yicha) hamda talabalarning metakognitiv refleksiv yozuvlarining sifat tahlili. Natijalar statistik usullar bilan qayta ishlanib, alohida maqolada e’lon qilinishi rejalashtirilmoqda.

Xulosa va takliflar

O‘tkazilgan nazariy-metodologik tahlil asosida quyidagi xulosalarga kelindi:

1. Tanqidiy va ijodiy fikrlash bugungi kunda milliy ta’lim siyosati hujjatlarida ham, xalqaro ramkalarda ham kasbiy kompetentlikning o‘zagi sifatida e’tirof etilmoqda; ularni rivojlantirish oliy ta’lim sifatining muhim mezoniga aylanmoqda.
2. Tanqidiy fikrlashning yetakchi yondashuvlari (Fasione, Ennis, Pol–Elder, Halpern) ko‘nikma va moyillikning birligini hamda o‘z fikrlashini nazorat qilishning markaziy o‘rnini ta’kidlaydi; bu ularni yagona pedagogik model doirasida birlashtirishga imkon beradi.
3. Tanqidiy va ijodiy fikrlashni bog‘lovchi asosiy mexanizmlar — divergent–konvergent ritm, metakognitiv nazorat va baholash mezonlarining umumiyligidir.
4. Chet tillari instituti uchun taklif etilgan besh komponentli model (maqsadli-me’yoriy, mazmuniy, protsessual, metakognitiv, baholash-diagnostik) va besh bosqichli o‘quv sikli ikki fikrlash turini alohida emas, balki har bir o‘quv topshirig‘i ichida uyg‘un rivojlantirishni nazarda tutadi.
5. Modelning samaradorligi tajriba-sinov orqali tekshirilishi lozim; buning uchun gipoteza, guruhlar va o‘lchov vositalari belgilab olindi.

Takliflar: fanlar sillabuslarida tanqidiy va ijodiy fikrlash bilan bog‘liq o‘quv natijalarini aniq va o‘lchanadigan shaklda ifodalash; tarjima, metodika va amaliy til fanlari o‘qituvchilari uchun divergent–konvergent siklni qo‘llash bo‘yicha qisqa muddatli metodik seminarlar tashkil etish; OECD rubrikalari va intellektual standartlarni o‘zbek tiliga moslashtirib, institut miqyosida yagona baholash vositasini ishlab chiqish; talabalarning metakognitiv refleksiyasini qo‘llab-quvvatlovchi elektron portfolio amaliyotini joriy etish.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “2022–2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-60-son Farmoni. 28.01.2022. // lex.uz.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi PF-5847-son Farmoni. 08.10.2019. // lex.uz.
3. World Economic Forum. The Future of Jobs Report 2023. – Geneva: World Economic Forum, 2023. – 296 p.
4. Vincent-Lancrin S., González-Sancho C., Bouckaert M., et al. Fostering Students' Creativity and Critical Thinking: What It Means in School. – Paris: OECD Publishing, 2019. – 350 p.
5. Stanovich K.E., West R.F. Individual Differences in Reasoning: Implications for the Rationality Debate? // Behavioral and Brain Sciences. – 2000. – Vol. 23, No. 5. – P. 645–665.
6. Kahneman D. Thinking, Fast and Slow. – New York: Farrar, Straus and Giroux, 2011. – 499 p.
7. Guilford J.P. Creativity // American Psychologist. – 1950. – Vol. 5, No. 9. – P. 444–454.

8. Facione P.A. Critical Thinking: A Statement of Expert Consensus for Purposes of Educational Assessment and Instruction (The Delphi Report). – Millbrae, CA: California Academic Press, 1990. – 112 p.
9. Paul R., Elder L. The Nature and Functions of Critical & Creative Thinking. – Tomales, CA: Foundation for Critical Thinking, 2012.
10. The Foundation for Critical Thinking. – URL: https://www.criticalthinking.org
11. Halpern D.F. Thought and Knowledge: An Introduction to Critical Thinking. – 5th ed. – New York: Psychology Press, 2014.
12. Runco M.A., Jaeger G.J. The Standard Definition of Creativity // Creativity Research Journal. – 2012. – Vol. 24, No. 1. – P. 92–96.
13. Wallas G. The Art of Thought. – London: Jonathan Cape, 1926.
14. Anderson L.W., Krathwohl D.R. (eds.) A Taxonomy for Learning, Teaching, and Assessing: A Revision of Bloom's Taxonomy of Educational Objectives. – New York: Longman, 2001. – 352 p.
15. Kruger J., Dunning D. Unskilled and Unaware of It: How Difficulties in Recognizing One's Own Incompetence Lead to Inflated Self-Assessments // Journal of Personality and Social Psychology. – 1999. – Vol. 77, No. 6. – P. 1121–1134.
16. Abrami P.C., Bernard R.M., Borokhovski E., et al. Strategies for Teaching Students to Think Critically: A Meta-Analysis // Review of Educational Research. – 2015. – Vol. 85, No. 2. – P. 275–314.
17. Scott G., Leritz L.E., Mumford M.D. The Effectiveness of Creativity Training: A Quantitative Review // Creativity Research Journal. – 2004. – Vol. 16, No. 4. – P. 361–388.
18. Ritchhart R., Church M., Morrison K. Making Thinking Visible: How to Promote Engagement, Understanding, and Independence for All Learners. – San Francisco: Jossey-Bass, 2011. – 320 p.